

**ПОГЛЯДИ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА ЩОДО НОРМУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ****(20–30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ).**

Питання нормування української літературної мови є актуальним на сьогодні, оскільки не завершено роботу над Проектом правопису в незалежній Україні, не усунуто асимілятивні зміни, яких зазнала мовна система унаслідок тривалої політики русифікації. У сучасному українському мовознавстві проблемам нормалізаційного процесу у ХХ столітті присвячені праці О. Гузар, С. Єрмоленко, С. Караванського, Л. Коць-Григорчук, Л. Мацько, Л. Масенко, М. Пилинського, В. Русанівського, О. Сербенської, Л. Струганець, З. Терлака, О. Тараненка, І. Фаріон та ін.; в галузі термінології – Л. Боярової, Т. Кияка, П. Селігея, Л. Симоненко та ін. Вагомим є внесок Ю. Шевельова в унормування української літературної мови.

Постановка проблеми. Значну увагу у своїх працях Ю. Шевельов присвячує з'ясуванню екстралінгвістичних та інтралінгвістичних чинників, що впливали на нормування української літературної мови. Учений ґрунтовно досліджує історію становлення та формування української літературної мови від княжих часів і до кінця ХХ століття, вивчає роль і значення південно-західних, північних і південно-східних діалектів для її розвитку, окреслює внесок класиків художнього слова, а також мовознавців 20–30-х років – О. Курило, В. Ганцова та О. Синявського – в її нормуванні. Напрацювання Ю. Шевельова, його принципи й підходи є важливими для сучасного періоду.

Найвагомішою з-поміж усіх праць мовознавця в цій царині є «Нарис української літературної мови» (1951), у якій автор ставить за завдання опис сучасної української літературної мови як системи в усьому багатстві її стилістичних варіантів. У ній визначено принципову позицію Ю. Шевельова щодо мовного нормування. Завдання мовознавця – «не приписувати норми сучасній літературній мові, а встановлювати їх, виходячи з її конкретного функціонування протягом останніх півтора сторіччя, а надто найостаннішого п'ятдесятиліття» [2:6]; подано точну Лінгвістичні погляди Ю. Шевельова в оцінці сучасних українських мовознавців 45 документацію всіх прикладів, завжди взятих з літературних джерел, а не вигаданих; відзначено втручання різноговіркової стихії в літературну мову; з об'єктивних, а не пуристичних позицій оцінено їх вагу для літературної мови. У цій праці Ю. Шевельов окреслив як загальнотеоретичні засади, так і практичні підходи до мовного нормування. Як зауважує вчений, норми літературної мови встановлюються

почасти стихійно, оскільки в суспільстві з історичних причин зразковою починає здаватися мова певних прошарків на певній території, та докладніше опрацьовують норми науковці-мовознавці й остаточно окреслюють їх для певного періоду.

Які ж критерії варто брати до уваги, формуючи норми літературної мови? На думку вченого, «Норми літературної мови тим кращі, чим більше вони відповідають тенденціям розвитку даної мови й чим на більше число мовців вони спираються. Однак кінець-кінцем у них завжди є певна частина довільності і суб'єктивності. З погляду суто наукового не можна говорити, що в мові що-небудь є правильне або неправильне, – бо все, що є в мові, має причини своєї появи, отже, по-своєму обґрунтоване. Але практичні потреби порозуміння, спілкування й закріплення національної єдності владно вимагають, щоб норми були і щоб у мові засуджувалося все те, що цим нормам не відповідає» [2:9–10]. У зв'язку з цим учений наголошує, що до кожного мовного явища можна підходити або науково, або нормативно. При першому підході необхідно пояснити кожне явище, з'ясувати його роль в системі мови, чому постало, наскільки поширене і як розвиватиметься далі. При нормативному ж підході потрібно зіставити кожне явище з усталеними нормами й констатувати: правильно чи неправильно. Перший підхід має значення передусім науково-теоретичне, другий – практичне.

Характеризуючи стан української мови в 20-ті роки, учений відзначає, що вона в цей період розширила сфери свого функціонування і одержала талановитих дослідників. «Українське мовознавство може пишатися багатьма справді достойними блискучими постатями. Після блискучого троезір'я ХІХ сторіччя – Олександра Потебні, Костя Михальчука, Павла Житецького другий гребінь піднесення знаменували двадцяті роки нашого сторіччя, коли працювали В. Ганцов, О. Курило, П. Бузук, Є. Тимченко, О. Синявський, М. Сулима, І. Зілінський, В. Сімович» [7:5].

Автор називає монументальними праці 20–30-х років, які мають значення «авторитету і закону для української літературної мови». Це книжка О. Синявського «Норми української літературної мови» (Харків, 1931) для фонетики і граматики та «Російсько-український словник» Української Академії Наук (т. 1: А– Ж; т. 2 в 3-х кн.: З – Н; т. 3 в 2-х кн.: О–П. Київ, 1924–1932) – для лексики.

Особливо підкреслює Ю. Шевельов роль О. Курило в мовному нормуванні. Однією з перших і найголовніших праць, як зазначає учений, була книга О. Курило «Уваги до сучасної української літературної мови» (1920), яка ставила завдання відновити власне українські форми та звороти мови, що були замінені російськими, оскільки дослідниця виходила з розуміння того, що коли сучасна українська мова, здебільшого наукова, «заховуючи тільки свої фонетичні, морфологічні та лексичні (переважно) особливості, усіма

іншим сторонами відбігає свого природного джерела – народної мови, де є інші психічні асоціації, і набігає собі тропи, що нею йде російська літературна мова, то вона в такій мірі стає неприродна й штучна, що перестає бути українською мовою» [1:3]. Ця книжка, за словами автора, студійована мільйонами українських школярів, своїми одинадцятьма виданнями залишила великий слід у свідомості покоління, й зокрема Ю. Шевельова. Особливо значущий вклад дослідниці у створення термінологічних словників, вагомий її вплив на українську синтаксу, фразеологію й почасти словотвір, а також обґрунтування самобутніх рис, чим, на переконання мовознавця, саме вона «визначила шлях розвитку української літературної мови».

Відзначено також ініціативу Харкова в нормативному процесі, яка представлена згаданою працею О. Синявського, написаною в Харкові, а також детальними оглядами української літературної мови, створеними колективно і зредагованими Л. Булаховським: «Загальний курс української мови для вчителів-заочників» (1929) і підвищений курс української мови (1931). Ці три праці були теж великим осягом в описі літературної мови того часу.

Сам процес нормування української літературної мови в 20–30-ті роки ХХ століття Ю. Шевельов висвітлює у праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус» (1987). Початок нормування, що припав на добу Визвольних Змагань і стосувався підросійської України, є вирішальним, за словами мовознавця, для всіх українських земель. Відзначаючи надзвичайно складний стан, у якому перебувала тоді українська мова, через те, що була десятиліттями, а то й століттями виключена з багатьох сфер життя, науковець вказує на всю складність її стандартизації за короткий час: «Мова потребувала стандартизації/нормалізації – до певної міри штучного – заповнення прогалін, – ситуація, типова для всіх мов у період, коли вони поширюють сферу вживання від побутової й літературної та мають задовольнити найрізноманітніші вимоги новочасного суспільства. Словниковий запас, фразеологію й термінологію треба було устійнити, а нерідко й доповнити, використовуючи розмовну практику, діалекти. Історичні джерела, іншомовні запозичення чи будуючи новотвори» [4:97]. З цією метою при Міністерстві освіти створено правописну комісію з трьох осіб: І. Огієнка, А. Кримського й Є. Тимченка, яка й уклала «Найголовніші правила українського правопису», які Ю. Шевельов назвав «зародком централізованого мовного планування», оскільки вони стосувалися лише небагатьох найбільш дискутованих питань.

Наступне питання, що потребувало невідкладного вирішення – упорядкування термінології. Щодо його розв'язання існувало два підходи: романтизм історичний і романтизм етнографічний. Представники першого схилилися до відновлення термінології козацької держави ХVII століття

(універсал, генеральний писар, гривня, губернія та ін.). Другий – етнографічний – брав за основу творення термінів діалектні словникові запаси.

Подібні проблеми виникали й під час унормування лексики, про що свідчать спогади мовознавця про складність роботи Комісії під головуванням А. Кримського над укладанням першого тому «Словника живої української мови»: «...виразно продовжено традицію народницької лексикології, а передусім Грінченкового словника 1909 р. Таким чином Академічний словник шукає компромісу між народницьким напрямом з його орієнтацією на мову села і новою течією, яка враховує також мову інтелігенції і допомагає її формувати» [3:126]. Відзначаючи цю лексикографічну працю як нове слово в українській лексикології, у якій подано численні синоніми, фразеологічні звороти, стилістичні характеристики слів, учений усвідомлює причини суперечностей, яких не вдалося уникнути в першому томі: «коливання від літературних форм до діалектних, від міських до хутірських, а не раз і фольклорних робило словник досить еkleктичним. Бажання нормалізувати мову часто-густо заходило в суперечність із прагненням використати якнайбільше наявного матеріалу» [3:127]. Так відбувалося лексичне нормування. Характеризуючи стан проблеми нормування української мови на початку 20-х років Ю. Шевельов наводить статистичні дані про видання українських граматик у цей період, що засвідчують лише незначні поступки в цій справі: у 1920–1921 роках не надруковано жодної, 1922 – 1, 1923 – 7, 1924 – 5; разом за 5 років – 13, тоді як за три роки визвольних змагань 1917-1919 їх вийшло 59. Подібні дані подано стосовно словників: 1920 – жодного. 1921 – 2, 1922 – 1, 1923 – 5, 1924 – 7, разом – 15. Небагато було зроблено й для усталення правопису. Затверджено короткі «Правила», складені за Гетьманату (1919), в які Академія наук внесла незначні поправки й видала двічі протягом 1921 року. Отже, для усталення правопису зроблено було теж небагато.

Інакше розгортався процес в добу українізації 1925–1928 років. У цей період виходять численні підручники й посібники з української мови, що розходяться великими накладками (усього 60), серед авторів яких були визначні мовознавці: О. Курило, О. Синявський, М. Сулима та ін.; стараннями ВУАН видано 27 термінологічних словників (за 1926–1932 рр.).

Далекосяжний і тривкий слід, на переконання Ю. Шевельова, залишила праця над устійненням українського правопису, яка почалася в липні 1925 і завершилася у вересні 1928 р. Трирічна робота Правописної Комісії мала складне завдання – узгодити дві правописні традиції: центральносхідноукраїнську і західноукраїнську, зокрема в питаннях правопису чужомовних слів (передачі І та г, л та ль, г та ґ). З кількома винятками всі іншомовні слова на центральньо-східних українських землях мали л чи ль, як у російській мові, а російське г послідовно передавалося через г. На Західній Україні всі запозичені слова мали ль та ґ (для західного г).

Отже, щодо правопису чужомовних слів, найскладнішого розділу українського правопису – зокрема передачі українською мовою l, g, v (th) та дифтонгів au, ou, eu було вирішено передавати їх здебільшого так, як вони звучать у тій мові, з якої запозичуються, а не Лінгвістичні погляди Ю. Шевельова в оцінці сучасних українських мовознавців за аналогією до російської мови: Далтон, Мілтон, Чарлз, Вілсон, але аероплян, баляда, гіперболя, Гренляндія; Естонія, Європа, Ефрат; газета, газ, гіпс, але агроном, диригент; Гейне, Райн, Айнштайн, Ляйпціг, портвайн.

Значну увагу приділено питанням дерусифікації, що полягала в розвитку самобутніх рис української мови на основі принципу традиційності з метою встановити чіткі й відповідні до української вимови орфоепічні норми, усунути російськомовні лексичні впливи та протидіяти змішуванню певних українських граматичних форм з російськими. Найважливішими орфоепічними особливостями української мови, взятими до уваги укладачами правопису 1928 р., було введення літери г на позначення дзвінкого (моментного) звука (як у німецькій, латинській мовах g, в російській г)" ганок, грати, агрус; наголошувалося також на подвійній вимові приголосних н, т, д, л перед і: тік (току) – тік = тьік (течу), волів (вола) – волів = вольів (волю), пісні (пісний) – пісні = пісньі (пісня). Твердо ці приголосні вимовляються перед і, що походить з давнього о, а також у прикметниках: гарні, тверді. Проте під впливом письма, що не відрізняє м'яких і твердих ті, ді, лі, ні, та російської мови ця риса, властива більшості українських діалектів, поступово затерлася.

Ю. Шевельов відзначає здобутки мовознавців 20-х років, які, працюючи над унормуванням української літературної мови, намагалися зберегти її самобутність, ґрунтуючись на принципі традиційності, обмежуючи невинуватене надмірне використання запозичень.

На початку 30-х років розвиток мовознавства в Україні спрямовано в інше русло: усе національне кваліфіковано як націоналістичне, а націоналістичне – як антирадянське. Правописні норми зазнали значних змін. За свідченням Ю. Шевельова, до правопису 1928 року внесено 126 поправок, а розділ про чужі слова переписано. Там, де українські слова мали подвійні форми, перевагу надано формі, ближчій до російської. Наприклад, закінчення іменників жіночого роду з кінцевою приголосною в родовому відмінку однини змінено з и на і (радісті, солі). Діяльність в галузі лексикографії названо «науковим шкідництвом», а словники як «націоналістичні» вилучено й заборонено.

Про те, за якими принципами та за яких умов відбувалося нормування української мови, починаючи з 30-х років, ґрунтовно описано також у статтях «Про критерії в питаннях українського офіційного правопису» й «Так нас навчали правильних проізношень». Констатовано, що після згортання українізації було висунуто критерій «взорування на російській мові й

правописі», що практично зводився до двох головних стратегій: 1) якщо українська мова або її діалекти мали варіанти, вибирати той, що був близький або спільний з російською мовою; і 2) якщо слова або написання бракувало в українській мові, позичати їх з російської, звичайно в відношенні один до одного... Історичну традицію і фонетичну та морфологічну систему української мови при цьому не брано до уваги [6:5].

«Міра суворости у визначенні мовних норм і в їх запровадженні, зазначає Ю. Шевельов, залежить від національної традиції панівної нації і підлеглої в їхній взаємодії» [7:261], зауважуючи, що в російській мові, на відміну від англійської чи французької, норми диктуються з невблаганною твердістю. Впровадження російських слів та інших мовних явищ до української мови спирається на практику мововжитку в умовах майже загальної двомовності населення. «Двомовність, – на думку вченого, – це не просто співіснування двох мов на певній території. Звичайно двомовність означає нерівність двох мов, що співіснують і – неминуче – конкурують» [7:263].

За таких умов своєрідність семантичної структури української мови затирається, підлягаючи пристосуванню до російської. В лексиці, як показує Ю. Шевельов, це відбувається двома шляхами: 1. Розщеплення семантики слова в пристосуванні до російських відповідників, звичайно шляхом упровадження російського слова, напр. укр. прибуток розщеплено на прибуток і доход, укр. збірка (творів) – на збірка і зібрання тощо; 2. Усунення семантичного розрізнення, властивого українському слову, в пристосуванні до російського нерозчленування, приміром, укр. опанування (чужої мови) і оволодіння (чужою власністю) – заступається нерозчленованим оволодіння [16:265–266]. Подібні явища спостерігаються й на інших мовних рівнях.

Таке втручання в розвиткові тенденції мови, на думку вченого, далеко загрозливіше, ніж упровадження поодиноких чужорідних елементів. «Викривлення глибинної структури мови може легко приректи її розвиватися так само, як мова, з якої ці розвиткові тенденції переймаються... Якщо такі явища стануть постійними і потужними, може витворитися така ситуація, що індукована мова самозліквідується внаслідок свого розвитку» [16:269–270]. Функціонування української мови за нових історичних умов передбачає подальше унормування її на всіх структурних рівнях. Розв'язуючи питання кодифікації сьогодні, варто враховувати відповідність мовного явища структурі й системі мови, традиції вживання, загальним тенденціям розвитку мови.

Література

1. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – [3-є вид.]. – Б. м., 1925. – 248 с.
2. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шевельов. – Мюнхен : Вид-во «Молоде життя», 1951. – 402 с.

3. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / Ю. Шевельов. – Сучасність, 1987. – 294 с.
4. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Ю. Шевельов. – К. : Вид.дім «КМ Академія», 2003. – 160 с.
5. Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису / Ю. Шевельов // Мовознавство. – 1995. – Ч. 2 – 3. – С. 3–9.
6. Шевельов Ю. Так нас навчали правильних проізношень / Ю. Шерех // Поза книжками і з книжок. – К., 1998. – С. 236 – 281.
7. Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило / Ю. Шерех. –Вінніпег ; Торонто 1954. – 77 с.